

Peregrin, J. Kapitoly z analytické filosofie. Praha: Filosofia, 2005.

„Boj proti začarování rozumu prostředky jazyka“:

LUDWIG WITTGENSTEIN

Výsledkem filosofie je odkrývání veškerých nesmyslů a boulí, které si udělal rozum, když narazil na hranice jazyka. Právě ony boule nám dávají poznat hodnotu těchto výsledků. ... Filosofie všechno prostě jenom předvádí a nic nevysvětluje ani nevyvozuje. - A protože vše tu leží otevřeně před námi, není také co vysvětlovat.

Ludwig Wittgenstein

Patří všechny nezodpověditelné otázky na filosofické smetiště?

Russell i Carnap dospěli, jak jsme viděli, k závěru, že filosofické problémy je třeba řešit prozkoumáváním sémantiky našeho jazyka, konkrétně způsobu, jakým je tento jazyk propojen se světem. Každý z nich pak také načrtl jistý obrázek vztahu jazyka a světa; obrázek, který byl v podstatě empiristický (v duchu moderní přírodovědy), do kterého však byla zásadním způsobem vkomponována logika (kterou oba filosofové považovali za klíč k jazyku).

Viděli jsme, že ačkoli jak Russell, tak Carnap přicházejí s mnoha podnětnými vhledy a nápady, jejich teorie nejsou v některých ohledech zcela domyšlené a v některých ohledech jsou i vyloženě těžko udržitelné. Jisté skutečně důsledné domyšlení východisek logicko-atomistických a logicko-empiristických názorů však bylo k dispozici již v době, kdy Russell dával svou teorii logického atomismu dohromady a kdy se Carnap na tu svou teprve chystal: předložil ho Ludwig Wittgenstein ve svém pozoruhodném (a Carnapem i Russellem vysoce ceněném) díle *Tractatus logico-philosophicus*.

Wittgensteinův bytostný odpor ke všem formám povrchnosti ho předurčoval k tomu, aby svými zkoumánými pronikl do podstatně větší hloubky než jeho současníci. Podobně jako Frege a na rozdíl od Russella a Carnapa neoscilloval mezi řadou různých problémů, ale

vždy se plně soustředil na jediný a udělal vše pro to, aby se dostal co nejhluběji k jeho podstatě. V hloubkách, do kterých pronikal, pak ovšem někdy odkrýval obtíže, se kterými bylo třeba se vypořádat a které Russellovi i Carnapovi většinou unikaly.

Wittgenstein se ovšem od svých analytických soupeřů nelišil jenom svou myšlenkovou úporností, ale i svými názory na to, co považovat za hlavní cíl filosofování. Tak jako Russell či Carnap dospěl k závěru, že tradiční filosofie se mnohdy pokoušela odpovídat na otázky, na které se odpovídat nedá, a pokoušela se mluvit o tom, o čem mluvit nelze; avšak na rozdíl od nich ho to nevedlo k závěru, že jedinými filosoficky relevantními problémy jsou problémy ‚logiky jazyka vědy‘ či problémy ‚analýzy pojmů‘. Jakkoli nikdy nebyl dalek přesvědčení, že tím jediným, čím se může filosof skutečně zabývat, je něco jako ‚analýza pojmů‘ (a v tomto smyslu byl tedy s ostatními exponenty analytické filosofie na stejné lodi), přetrvával u něj pocit, že mezi nezodpověditelnými otázkami, které filosofická tradice nastolila, nejsou zdaleka jenom otázky nesmyslné, ale i otázky, které přese svoji nezodpověditelnost nejenom dávají smysl, ale jsou pro člověka a filosofa klíčové; a že skutečný důvod, proč se uchylujeme k ‚analýze pojmů‘, je zápas právě s těmito otázkami.

Zejména v poslední době se proto množí názory, že Wittgensteinovi šlo od počátku o něco zcela jiného než Fregovi, Russellovi i Carnapovi: že již to, o čem píše v *Traktátu*, ho vlastně ve skutečnosti nezajímá a celý *Traktát* je jenom jakýmsi potměšilým pokusem rozvrátit snahu Frega, Russella a ostatních ‚zevnitř‘.²⁶ Tento názor skutečně nachází jistou oporu v něčem z toho, co Wittgenstein říká na konci knihy i v hojně citovaném dopise, který adresoval jejímu potenciálnímu nakladateli. V něm píše: „...o co v knize jde, je etika. Kdysi jsem chtěl do její předmluvy dát i větu, která tam nyní není, kterou vám však zde napíšu, protože by pro vás mohla být klíčem. Co jsem tenkrát chtěl napsat, bylo tohle: Moje dílo se skládá ze dvou částí: z té, kterou zde předkládám, a ze všeho toho, co jsem nenapsal. A je to právě ta druhá část, která je tou důležitou. Protože moje kniha dodává etice meze vytyčené jakoby zevnitř; a já jsem přesvědčen, že tohle je JEDINOU rigorózní cestou, jak tyto meze vytyčit. Zkrátka tedy věřím, že tam, kde mnozí jiní dnes jenom žvaní, se mně podařilo umístit vše tam, kam to patří, tím, že jsem o tom mlčel.“

26/ Příspěvky k tomuto druhu interpretace Wittgensteina sebrali Cray a Read (2000).

Život a dílo

Ludwig Wittgenstein se narodil roku 1889 ve Vídni v jedné z nejbohatších evropských rodin. (Dědictví po svých rodičích se ale později vzdal a vždy žil velice skromně.) Původně studoval strojírenství a až v roce 1912 odešel (na radu Frega, kterého navštívil) do Cambridže, kde absolvoval pět trimestrů u Bertranda Russella. Od roku 1913 pobývá až do vypuknutí první světové války v horské chatě v Norsku a potom se (k nemalému rozčarování pacifistického aktivisty Russella) hlásí jako dobrovolník do rakouské armády. Po válce,

v roce 1921 vydává svou první knihu *Logicko-filosofické pojednání* (*Logisch-philosophische Abhandlung*), později známou jako *Tractatus logico-philosophicus*, a v souladu se závěry, ke kterým v ní dospívá, končí s filosofií a s akademickou aktivitou. Živí se jako venkovský učitel a zahradník.

Až na konci dvacátých let znovu uvažuje o návratu do akademického prostředí a po kontaktech s členy Vídeňského kruhu (pro které se jeho *Traktát* stal takřka kultovní knihou) a s Russellem roku 1929 nastupuje na univerzitu v Cambridži, kde pak setrvává prakticky až do své smrti. V roce 1939 se tam stává profesorem (katedru přebírá po G. E. Moorovi). V Cambridži se z něj pak stává jakýsi filosofický ‚guru‘, soustřeďuje kolem sebe okruh stoupenců, kteří ho berou jako doslova kultovní osobnost. Jeho vliv se ovšem neomezuje jen na Cambridge – jeho názory se stávají předmětem filosofických diskusí a kontroverzí daleko za jejími hranicemi. Relativně hodně píše, ale s ničím, co vyprodukuje, není natolik spokojen, aby to publikoval: takže písemná podoba jeho učení nabývá tvar až s přičiněním opatrovatelů jeho pozůstalosti.

To, co se dnes považuje za Wittgensteinovy spisy (a co se tedy s výjimkou jeho první knihy skládá z textů uspořádaných a vydaných až po jeho smrti), obsahují jako nejdůležitější součásti následující knihy:

- [TLP] „Logisch-philosophische Abhandlung“. *Annalen der Naturphilosophie*, 14, 1921; druhé vydání jako *Tractatus logico-philosophicus*. London, Routledge 1922.
- [PU] *Philosophische Untersuchungen*. Oxford, Blackwell 1953.
- [BBB] *The Blue and Brown Books*. Oxford, Blackwell 1958.
- [PG] *Philosophische Grammatik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1969.
- [UG] *Über Gewissheit*. Oxford, Blackwell 1969.
- [VB] *Vermischte Bemerkungen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1977.
- [WWK] *Wittgenstein und der Wiener Kreis: Gespräche* (ed. F. Waisman). Frankfurt am Main, Suhrkamp 1984.

Wittgensteinovo dílo je v současné době slušně zmapováno i českými překlady: v roce 1993 vyšly překlady jeho nejdůležitějších knih, *Traktátu* (přel. J. Fiala. Praha, Oikúmené) a *Filosofických zkoumání* (přel. J. Pechar. Praha, Filosofický ústav AV ČR). Vyšly i české překlady jeho *Rozličných poznámek* (přel. M. Nekula. Praha, Mladá fronta 1993) a *Poznámek o základech matematiky* (přel. J. Fiala. *Scientia & Philosophia*, č. 5, 1992).

Z prací o Wittgensteinovi a jeho filosofii jmenujme následující:

- Anscombe, G. E. M., *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*. London, Hutchinson 1959.
- Baker, G. P., Hacker, P. M. S., *Wittgenstein - Understanding and Meaning*. Oxford, Blackwell 1980.
- Black, M., *A Companion to Wittgenstein's Tractatus*. Ithaca, Cornell University Press 1964.
- Cavell, S., *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality and Tragedy*. Oxford, Oxford University Press 1979.
- Fogelin, R. J., *Wittgenstein*. London, Routledge 1987.
- Hintikka, M. B., Hintikka, J., *Investigating Wittgenstein*. Oxford, Blackwell 1986.
- Kenny, A., *Wittgenstein*. London, Allen Lane 1974.
- Pears, D., *The False Prison*. Oxford, Oxford University Press 1987.
- Savigny, E. von, *Der Mensch als Mitmensch*. München, Dtv 1996.

V českém překladu existuje rozsáhlá Wittgensteinova biografie od Raye Monka *Úděl génia* (Praha, Hynek 1996). Ve slovenštině je

možné si přečíst i mnohem útlejší biografickou knížku Wittgensteinova prominentního žáka Normana Malcolma *Ludwig Wittgenstein ve spomienkach* (Bratislava, Archa 1993). O raném Wittgensteinovi (tedy zejména o *Traktátu*) píše L. Valenta ve čtvrté kapitole *Problémů analytické filosofie* (Olomouc, Nakladatelství Olomouc 2003).

Domnívám se, že jakkoli je třeba vidět, že Wittgensteinovy cíle skutečně nejsou s cíli Russella či Carnapa *identické*, přesvědčení o jejich naprosté mimoběžnosti vylévá s vaničkou i dítě. Ano, Wittgenstein se na rozdíl od nich domnívá, že v jistém smyslu jsou pro filosofa těmi nejpodstatnějšími otázkami ty, na které nelze explicitně odpovídat; současně se však domnívá, že jediný způsob, jak k jejich ‚zodpovězení‘ přispět, spočívá ve zodpovídání těch filosofických otázek, na které odpovídat jde – alespoň tak, jak to učinil v *Traktátu*. Říká (TLP, § 6.52): „Cítíme, že i když jsou zodpovězeny všechny možné filosofické otázky, nejsou problémy našeho života ještě vůbec dotčeny. Pak už ovšem právě nezůstává žádná otázka; a právě to je odpověď.“ Zdá se tedy, že jakkoli je třeba mít Wittgensteinovu bytostnou odlišnost od ‚filosofů-vědců‘, jakými byli Russell či Carnap, na paměti, jeho filosofii není možné skutečně porozumět, je-li vytržena z kontextu analytické filosofie či je-li vykládána pouze jako její negace.

Vztah jazyka a světa v *Traktátu*

Wittgensteinova první a jediná jím samým publikovaná kniha, *Logicko-filosofické pojednání*, vydávaná potom pod svým původním podtitulem *Tractatus logico-philosophicus*, vyšla z domýšlení problémů, které nastolil Bertrand Russell, když se dopracovával ke svému logickému atomismu. Wittgenstein před první světovou válkou u Russella studoval a během neuvěřitelně krátké doby si mezi Russellovými studenty vysloužil zcela výsadní postavení – Russell ho začal otevřeně brát jako svého nástupce. Jeho schopnost propracovávat se k samému jádru věci, která kontrastovala s Russellovou tékavostí, z něj učinila pro Russella velice cenného oponenta, který svého učitele přiměl mnohokrát změnit názor.

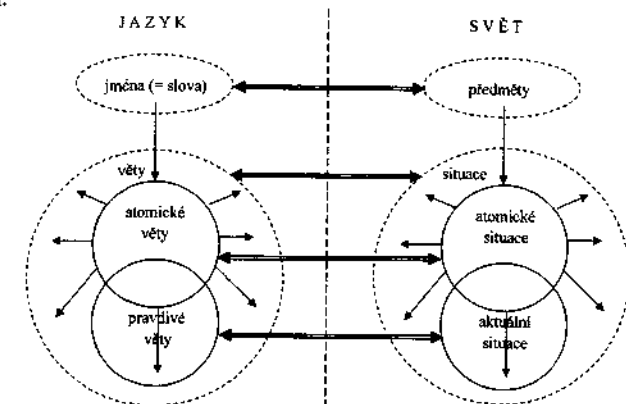
Wittgenstein vychází v *Traktátu* podobně jako Russell z představy, že vztah mezi jazykem a světem je založen na jakémsi ‚izomorfismu‘, to jest na tom, že sdílí tutéž strukturu. Wittgenstein si ovšem jasněji než Russell uvědomuje, že není neproblematické vidět tento izomorfismus prostě jako důsledek faktu, že jazyk byl vyvinut jako prostředek kopírování světa – uvědomuje si, že jazyk nejenom pasivně přejímá strukturu na něm nezávislé skutečnosti, ale v jistém smyslu se na jejím utváření i aktivně podílí.

Wittgenstein má nicméně pocit, že vztah mezi jazykem a světem

je možné vysvětlit jako *zobrazení*. Na tuto ideu, jak se traduje, přišel, když v novinách uviděl obrázkový návod, jak podávat první pomoc při dopravní nehodě. Uvědomil si, že obrázky, které v novinách viděl, představují modelové situace, které mohou při dopravní nehodě nastat (bez ohledu na to, zda přesně tak někdy nastaly nebo ne); a řekl si, že věty našeho jazyka analogicky představují situace, které se mohou ve světě kolem nás vyskytnout – bez ohledu na to, zda se skutečně vyskytují nebo ne.

Podobně jako Russell se Wittgenstein domníval, že základní stavební kameny jazyka odpovídají základním stavebním kamenům světa; na rozdíl od Russella však nazývá ty první vesměs *jmény* [*Namen*] (takže Wittgensteinovo *jméno* je třeba chápat spíše jako *slovo* než jako *jméno* v běžném slova smyslu), zatímco těm druhým říká *předměty* (takže i termín *předmět* je třeba chápat širěji než je obvyklé, rozhodně širěji než u Frege – v podstatě cokoli, co je označováno slovem, je *předmět*).²⁷ Předpokládá, že konstelace jmen, která tvoří jednoduchou (atomickou) větu, představuje odpovídající konstelaci předmětů (kterou Wittgenstein nazývá *Sachverhalt*, což my budeme překládat poněkud volně jako *situace*), a že věta je pravdivá právě tehdy, když se ta konstelace předmětů, kterou představuje, ve světě skutečně vyskytuje, čili, jak budeme říkat, když je příslušná situace *aktuální*. Z jednoduchých vět pak můžeme skládat věty složené a paralelně si můžeme představovat i jim odpovídající komplexní situace složené z atomických.

Vše si tedy můžeme schematicky znázornit následujícím způsobem:

27/ Vzhledem k tomu, že Wittgenstein neuvádí žádné příklady, jsou možné i jiné interpretace. Některé Wittgensteinovy výroky se například zdají vést k závěru, že

Wittgenstein sdílí s Russellem i *atomismus* spočívající v názoru, že to, zda je kterákoli z atomických situací aktuální, nijak nesouvisí s tím, zda je aktuální kterákoli jiná atomická situace. To má několik podstatných důsledků. Za prvé, znamená to, že pravdivost či nepravdivost kterékoli atomické věty nijak nesouvisí s pravdivostí kterékoli jiné atomické věty: nemůže se tedy stát, aby například pravdivost jedné takové věty nebyla možná bez pravdivosti nějaké jiné takové věty. Žádná atomická věta tedy nevyplývá z žádné jiné takové věty. Dalším důsledkem je, že kterákoli podmnožina množiny všech možných atomických situací tvoří nějaký možný stav světa. Možné stavy světa tedy můžeme přímo ztotožnit s těmito podmnožinami.

Tím Wittgenstein dospívá k výkladu možnosti, kterému se někdy říká *kombinatorický*.²⁸ Možné je podle něj totiž vše (to jest každá atomická situace), co je dosažitelné jakoukoli kombinací základních stavebních kamenů, předmětů. K tomu je ovšem podstatný právě předpoklad nezávislosti jednotlivých atomických situací. Představme si například, že bychom mezi wittgensteinovskými předměty měli osoby a výšky a že by kombinací osoby a výšky vznikla situace, jako vyjadřujeme výrokem, že je někdo tak a tak vysoký. Pak by ale aktuálnost situace vzniklé kombinací nějaké osoby a výšky 180 cm vylučovala aktuálnost situace vzniklé kombinací téže osoby a výšky 190 cm – to jest, příslušné situace by nebyly nezávislé, některé jejich kombinace by nebyly aktualizovatelné. Výchozí sada předmětů by tedy musela být za tohoto stavu doplněna nějakými omezeními týkajícími se toho, jaké kombinace předmětů jsou současně možné. Pak bychom ovšem stáli před otázkou, odkud se taková omezení berou.

Až potud se Wittgensteinův obrázek zdá v podstatných rysech shodovat s tím, který jsme viděli u Russella v rámci jeho logického atomismu (ostatně interakce mezi ním a Russellem během jeho cambridžských studií byly natolik intenzivní, že dnes už lze stěží detailně rozplést, kdo koho v čem konkrétním ovlivnil). Wittgenstein se však s jeho načrtnutím nespokojuje a klade si otázky, kterými se Russell příliš nezabýval.

Například: co to vlastně znamená, že uspořádání slov ve větě *odpovídá* uspořádání předmětů v situaci? Jistě to nemůže znamenat, že

pouze o jménech mluví proto, že v rámci ideálního jazyka, ke kterému směřuje, nebudou jiné typy výrazů potřeba, protože budou nahrazeny různými konfiguracemi jmen.

28/ Cf. Stryms (1993).

věta *Caesar ovládl Galii* představuje situaci, ve které by byl Caesar *následován* ‚ovládnutím‘ a potom Galii (tak jako je v uvažované větě slovo „Caesar“ následováno slovem „ovládl“ a slovem „Galie“)! Wittgenstein sice nepřichází s žádnou jasnou odpovědí na tuto otázku, alespoň však příslušný problém jasně pojmenovává. „Gramofonová deska,“ říká, „hudební myšlenka, notový zápis, zvukové vlny stojí všechny k sobě navzájem v onom zobrazujícím vnitřním vztahu, který existuje mezi jazykem a světem.“ Tím se do centra Wittgensteinovy pozornosti dostává to, čemu říká *forma zobrazení* [*Form der Abbildung*]: ta je podle něj tím, co jazyk a svět sdílejí a díky čemu může ten první zobrazovat ten druhý. Ta forma zobrazení, která je ve hře v případě jazyka, je ovšem jiná než třeba ta, o kterou jde v případě fotografie – Wittgenstein ji nazývá *logickou*, avšak její povahu příliš neosvětluje.

Wittgenstein také zdůrazňuje, že i když zobrazit můžeme na první pohled cokoli, něco se přece jenom principiálně zobrazit nedá, a to je sama forma zobrazení – ta totiž stojí v základě našeho zobrazování. To znamená, že jakkoli je podstatou pravdy ‚korespondence‘, to jest odpovídání si mezi výrokem a aktuální situací (faktem), je tato korespondence něčím, o čem důsledně vzato nelze mluvit nebo o čem lze mluvit nanejvýše obrazně. To vede Wittgensteina dále k přesvědčení, že jazyk a svět nelze vidět jako dvě tak docela nezávislé věci; že jde o dva póly téže jednoty, dvě naplnění téže formy. „*Hranice mého jazyka* znamenají hranice mého světa,“ říká. (TLP, § 5.6)

S tím souvisí i fakt, že má-li smysluplnost věty spočívat v tom, že je to svého druhu obraz, pak ty věty, které nemohou být pravdivé, a podobně i ty, které nemohou být nepravdivé, nemohou být skutečně smysluplné. Ty první totiž odpovídají obrazu, který nezobrazuje nic; zatímco ty druhé obrazu, který zobrazuje všechno – a obraz, který nezobrazuje nic či zobrazuje všechno, jistě není hoden toho jména (samozřejmě pomíneme-li rozšířený smysl slova „obraz“, který se používá v souvislosti s výtvarnými díly, která si nekladou cíl nic znázornit). „Tautologie a kontradikce nejsou obrazy skutečnosti. Nepředstavují žádný možný stav věcí. Neboť ta první připouští každý možný stav věcí, zatímco ta druhá žádný.“ (TLP, § 5.6) Mezi takové věty však patří všechny výroky matematiky, logiky a v podstatě i všechny věty filosofie, včetně těch, které sám Wittgenstein psal do *Traktátu*. Je-li totiž výrok obrazem skutečnosti, představuje-li situaci, pak musí nutně existovat stavy světa, které tento výrok činí pravdivým (to jsou stavy, ve kterých nastává situace výrokem zobrazovaná), a musí existovat ta-

ké stavy světa, které ho činí nepravdivým (stavy, ve kterých zobrazovaná situace nenastává); takže výroky, které jsou pravdivé nutně, i ty, které jsou nutně nepravdivé, nejsou obrazy, a tudíž nemají smysl (alespoň ne takový, jako mají výroky, které obrazy jsou).

Veškeré výroky logiky a filosofie jsou tedy podle Wittgensteina *bezsmyslné* [sinnlos] (čímž ovšem nemyslí zcela nesmyslné [unsinnig]). Cílem filosofie tak podle Wittgensteina nemohou být smysluplné výroky o světě – jejím cílem by mělo být zjednání větší jasnosti těch výroků, které o světě jsou, to jest výroků „přírodovědných“. „Správná metoda filosofie by byla ovšem tato,“ říká Wittgenstein (a tady si vzpomeneme na Carnapovo „překonání metafyziky“), „neříkat nic, než co se říkat dá, tedy než věty přírodních věd – ... – a pak vždy, chceli někdo říci něco metafyzického, mu dokázat, že některé znaky v jeho větách nemají význam.“ (TLP, § 6.53) Celý *Traktát* je tedy třeba chápat ne jako soustavu tvrzení, ale jako prostředek, který má člověka navést na cestu správného pochopení; tedy, jak Wittgenstein říká, jako žebřík, který je třeba odkopnout, když po něm člověk vystoupí.

Wittgenstein si také důsledněji než Russell i Carnap položil otázku, jak je existence logiky, matematiky, a nakonec i filosofie, jejichž výroky nejsou empirické, slučitelná s empirismem, ke kterému podobně jako oni (i když ne tak bezhlavě) inklinoval. Proč vlastně máme v jazyce tyto „bezsmyslné výroky“? Wittgensteinovou odpovědí je, že jsou jakýmsi nevyhnutelným vedlejším produktem schopnosti našeho jazyka adekvátně fungovat.

Zdá se totiž, že v jazyce potřebujeme negaci, konjunkci atd.: negace nám umožňuje říci, že nějaká situace *nenastává*, konjunkce, že *nastávají* dvě situace současně atd. Kdybychom takové logické operátory neměli, byli bychom omezeni na konstatování nastávání atomických situací – a jistě zdaleka ne vše, co jazykem vyjadřujeme a co vyjadřovat potřebujeme, jsou *atomické* situace. Avšak jakmile takové operátory máme, máme i možnost formulovat výroky, které jsou kontradiktorní (například konjunkce výroku s jeho negací: $A \wedge \neg A$) či tautologické (například negace toho předchozího výroku: $\neg(A \wedge \neg A)$). Kontradikce a tautologie, a v tomto smyslu i celá logika, tedy nejsou ničím jiným než jakýmsi zcela nepotřebným, avšak nevyhnutelným ‚vedlejším produktem‘ toho, že náš jazyk disponuje určitými užitečnými prostředky.²⁹

29/ O Wittgensteinově teorii logiky jakožto ‚vedlejšího produktu‘ hovoří například Hacking (1975).

Představme si, že pro účely rekonstrukce podob pachatelů trestných činů potřebujeme obrázky různých typů lidských obličejů. Potřebujeme, abychom měli podoby co nejvíce z představitelných lidí; a toho můžeme dosáhnout tak, že vytvoříme průhledné listy s různými prvky lidských tváří (tvary obličeje, ústa, oči, vlasy atd.), které pak lze kladením přes sebe různě kombinovat. Výsledná flexibilita je však nutně provázána možností skládat i obrázky, které nemohou odpovídat žádnému člověku – například tvář bez očí a úst, tvář se dvěma páry očí atd. A člověk, který nechápe skutečnou povahu tautologií, by byl z wittgensteinovského pohledu podobný člověku, který by chtěl mermomocí najít lidi, kterým patří takové ‚paoblíčeje‘.

Logika je tedy vlastně jenom věcí ‚strukturálního aspektu‘ zobrazování. „Vyplyvá-li p z q ,“ říká Wittgenstein (TLP, § 5.132), „mohu na základě q učinit závěr p ; mohu p z q odvodit. Tento způsob odvození musí být pochopitelný z oněch dvou výroků samotných. Jenom ony samy mohou toto odvození opodstatnit. ‚Zákony odvozování‘, které mají – jako u Fregy a Russella – toto odvození opodstatnit, jsou bezsmyslné a byly by nadbytečné.“ Není tomu tedy tak, že k tomu, abychom mohli třeba z $A \wedge B$ odvodit B , potřebujeme tautologii (logický zákon) $(A \wedge B) \rightarrow B$. Naopak, tento výrok je jenom ‚vedlejším produktem‘ faktu odvoditelnosti B z $A \wedge B$. Jak to formuluje Coffa,³⁰ „neexistuje ‚tvrdá‘ oblast *apriorních* pravd a ‚měkká‘ oblast pravd empirických; všechny pravdy, které existují, jsou empirické. Tím není řečeno, že žádné *a priori* neexistuje, je však lokalizováno jako ‚tvrdost v měkkosti‘, jako to, co by se snad dalo nazvat formálním aspektem jakéhokoli smysluplného, faktického diskurzu.“

Struktura *Traktátu*

Traktát je ovšem pozoruhodný i svou formou: skládá se ze sedmi očíslovaných vět, doplněných hierarchicky uspořádanými komentáři. Tak například komentáře k větě 2 mají čísla 2.0, 2.1, ..., komentáře k nim pak čísla 2.01, 2.02, ..., 2.10, 2.11, ... atd. V jeho úvodu Wittgenstein říká: „Co jsem zde napsal, si nečiní vůbec žádný nárok na původnost; a proto také neudávám žádné zdroje, protože je mi lhostejné, zda to, co si myslím, myslel již někdo přede mnou.“ Srovnáme-li

30/ Coffa (1991, 163).

to s knihami Russella či Carnapa, které jsou svou stavbou, stylem i odkazováním na literaturu prostě vědeckými díly, vidíme tady podstatný rozdíl. Wittgensteinova kniha je *co do své formy* mnohem více literárním esejem než vědeckou prací.

Rekapitulujme nyní stručně obsah jednotlivých částí, tak jak je v *Traktátu* nacházíme:

„1. *Svět je vše, co je tak a tak [was der Fall ist].*“³¹ Svět není souhrnem věcí [*Dinge*], ale skutečností [Tatsachen]. Jednotlivé skutečnosti jsou na sobě nezávislé: cokoli může nastávat i nenastávat, i když vše ostatní zůstává stejné.

„2. *Co je tak a tak, skutečnost, je nastávání situací [Sachverhalten].*“ Situace je spojením předmětů; zásadní charakteristikou předmětu je, že se stává součástí situací – to je jeho bytostný *modus vivendi*. Předměty tvoří obecnou „substanci“ („formu“) světa, jejich faktické uspořádání do situací pak tvoří konkrétní „obsah“ světa. Předměty jsou stále a neměnné, proměnlivé je jejich uspořádání. Jednotlivé situace jsou nezávislé: to, jestli nějaká situace aktuálně nastává nebo ne, nemůže záviset na tom, nastává-li jakákoli jiná situace.

Člověk si dělá obrazy [Bilder] skutečností: prvky takového obrazu odpovídají předmětům; konstelace prvků obrazu odpovídá konstelaci předmětů v zobrazované situaci. Aby mohlo být něco obrazem, musí to mít s tím, co to zobrazuje, společnou *formu zobrazení*. Obraz může zobrazit všechno, s čím má společnou formu zobrazení; co však principiálně zobrazit nemůže, je tato forma sama. Obraz může skutečnosti odpovídat (pak je správný), nebo neodpovídat (pak je chybný).

„3. *Logický obraz skutečnosti je myšlenka.*“ Myšlenka je pravdivá, je-li správným obrazem; souhrn všech pravdivých myšlenek je obrazem světa. Smyslově vnímatelným vyjádřením myšlenky je věta: předmětům myšlenky odpovídají prvky věty, jména. Jméno má smysl jenom jako součást věty. Věta určuje místo v logickém prostoru, a ačkoli odpovídá jenom jednomu místu v tomto prostoru, musí být skrze ni dán logický prostor celý. Použitá, myšlená věta je myšlenkou.

„4. *Myšlenka je smysluplná věta.*“ Věta je obrazem skutečnosti, je modelem skutečnosti, jak ji myslíme. Rozumět větě znamená vědět, co nastává, když je tato věta pravdivá; věta je pravdivá, když nastává to, co tato věta představuje, a je nepravdivá, když to nenastává. Jed-

notlivé situaci odpovídá elementární věta; souhrn všech pravdivých elementárních vět (odpovídající tedy souhrnu všech nastávajících situací), neboli, jinými slovy, přiřazení pravdivostních hodnot všem elementárním větám, dokonale popisuje svět. Možnosti přiřazení pravdivostních hodnot elementárním větám tedy odpovídají možnostem nastávání a nenastávání situací, a tedy možným stavům světa. Protože pravdivost každé věty je dána stavem světa a protože stav světa je dán pravdivostními hodnotami elementárních vět, je pravdivost každé věty dána pravdivostními hodnotami elementárních vět.

Protože smysl věty spočívá v tom, že je obrazem, a protože „být obrazem“ znamená schopnost jak skutečnosti odpovídat (nastávali to, co je zobrazováno), tak skutečnosti neodpovídat (jestliže to nenastává), nemají smysl věty, které nemohou být nikdy pravdivé (kontradikce), ale ani ty, které nemohou být nikdy nepravdivé (tautologie).

„5. *Věta je pravdivostní funkcí elementárních vět.*“ Pravdivostní hodnota kterékoli věty je funkcí pravdivostních hodnot vět elementárních. Pravdivostní hodnota každé věty je výsledkem postupného opakovaného použití funkce dávajících konjunkcí negací svých argumentů na pravdivostní hodnoty některých elementárních vět. To vyplývá z faktu, že pomocí spojky „|“, která je definována tak, že výrok $A | B$ je pravdivý právě tehdy, když není pravdivý A ani B (jde tedy *de facto* o obdobu spojení *ani ... , ani ...* přirozeného jazyka), lze vyjádřit všechny běžné logické spojky:

$$\begin{aligned} \neg A &\equiv_{\text{Def.}} A | A; \\ A \vee B &\equiv_{\text{Def.}} \neg(A | B), \text{ tj. } (A | B) | (A | B); \\ A \wedge B &\equiv_{\text{Def.}} \neg(\neg A \vee \neg B), \\ &\text{ tj. } (((A | A) | (B | B)) | ((A | A) | (B | B))) | \\ &\quad (((A | A) | (B | B)) | ((A | A) | (B | B))) \\ A \rightarrow B &\equiv_{\text{Def.}} (\neg A \vee B), \text{ tj. } ((A | A) | B) | ((A | A) | B) \end{aligned}$$

Kvantifikátory pak Wittgenstein považuje *de facto* za prostředky vyjádření nekonečných konjunkcí a disjunkcí:

$$\forall x Fx \equiv_{\text{Def.}} Fa \wedge Fb \wedge Fc \wedge \dots,$$

zatímco

$$\exists x Fx \equiv_{\text{Def.}} Fa \vee Fb \vee Fc \vee \dots,$$

31/ Držím se zde kreativního překladu J. Fialy.

Hranice jazyka jsou hranicemi světa. Logika naplňuje svět, hranice světa jsou také jejími hranicemi. Subjekt nenáleží ke světu, je hranicí světa.

„6. *Obecná forma pravdivostní funkce je $[p, \xi, N(\xi)]$. To je obecná forma věty.*“ Každá věta je výsledkem postupného užití výše probírané operace konjunkce negací posloupnosti výroků, pro kterou Wittgenstein používá označení $N(\xi)$, na elementární věty.

Věty logiky, matematiky a filosofie, tedy i všechny věty *Traktátu*, jsou tautologiemi, *de facto* tedy nic neříkají, jsou bezesmyslné, avšak nikoli nesmyslné. Logika není naukou, je zrcadlem světa. Věty *Traktátu* nemohou nic sdělit, mohou člověka nejvýše navést na cestu porozumění, jsou tedy jako žebřík, který je třeba odkopnout, když po něm člověk vystoupí.

Je možné mluvit jenom o tom, co je, nikoli o tom, co toto jsouc nějak překračuje, nemůžeme tedy například mluvit o etických hodnotách. Bůh se zjevuje nikoli *ve* světě. Problémy našeho života nejsou dotčeny zodpovězením vědeckých otázek; řešením problému života je to, když tento problém zmizí. Kromě toho, o čem lze mluvit, existuje také nevysslovitelné, mystické.

„7. *O čem nelze mluvit, o tom je třeba mlčet.*“ Poslední věta *Traktátu* je bez jakéhokoli rozvíjejícího komentáře.

Pohřbení atomismu

Brzy poté, co se Wittgenstein navrátil zpět do akademického života po odmlce způsobené tím, že se po publikování *Traktátu* v souladu s jeho závěrem filosoficky odmlčel, si začal uvědomovat problematičnost celé *traktátovské* koncepce. Rozbor toho, jak a proč se začal odvracet od různých rysů *traktátovského* obrázku, je možné najít například u Kennyho (1974, kapitola 6). Myslím však, že tu nehlubší příčinu jeho obratu je třeba spatřovat v poznání, že sama východiska jeho *traktátovské* teorie jazyka, jaká se mu v době, kdy *Traktát* psal, zdála být zcela samozřejmá, byla v jádru scestná. Že to, co mu tehdy připadalo jako samozřejmý způsob vidění věcí, byla jenom iluze, která mu „seděla jako brýle na nose“, takže „cokoli viděl, viděl skrze ni“, a která ho tak „držela v zajetí“. (PU, §§ 103, 115) A bylo to právě z tohoto důvodu, že začal filosofii nahlížet jako „boj proti zakletí, v němž je náš rozum držen prostředky našeho jazyka“. (PU, § 109)

V *Traktátu* se hovoří o jazyce – jde však o náš jazyk, o ten jazyk, který je součástí našeho *fyzického* světa? Pokud totiž nejde o něj, musí se jednat o nějaký konstrukt, který patří do nějakého světa za tím našim fyzickým, to jest do *metafyziky* – a právě s tou se Wittgenstein snažil v *Traktátu* vypořádat! A problém byl v tom, že chápat to, co se v *Traktátu* říká o jazyce, jako teorii našeho přirozeného jazyka, se skutečně ukázalo být čím dál tím problematičtější.

Nejde ovšem o to, že bychom o faktickém fenoménu jazyka nemohli pojednávat prostřednictvím nějakého idealizovaného modelu. Jde o míru takové idealizace – jde o to, zda je o *traktátovském* obrázku možné říci, že je výsledkem idealizace faktického jazyka, či zda je spíše spekulativním konstruktem, do jehož rámce se pokoušíme faktický jazyk násilím vtěsnat bez toho, abychom se nad ním skutečně zamýšleli. A Wittgensteinovi se čím dál tím více zdá, že *traktátovský* obrázek je výsledkem spíše druhé z těchto cest.

Co v přirozeném jazyce by například mělo být atomickými výroky? Zdá se, že nějaké *carnapovské* *protokolární věty*, to jest připsání nějakých elementárních, smyslově vnímatelných vlastností nějakým elementárním předmětům (bodům prostoru?). Co by mohlo být takovými elementárními, „pozorovatelnými“ vlastnostmi? Například barvy? Avšak výroky, které jsou připsáním barev, nemají vlastnosti požadované od výroků atomických: nejsou totiž vzájemně nezávislé v tom smyslu, že by jeden mohl být pravdivý nezávisle na tom, zda jsou či nejsou pravdivé kterékoli jiné. Je-li totiž pravdivý výrok, že je něco modré, nemůže být pravdivý výrok, že je to zelené. (Podobně je to, jak jsme viděli, třeba s výškami atd.)

Lze namítnout, že z toho plyne jediné to, že barvy ještě nejsou elementární, že připsání barev jsou již *složenými* výroky. To by znamenalo, že barvy se skládají z nějakých elementárnějších nezávislých rysů. Co nás ale vede k takovému závěru? Není to ani gramatické zkoumání jazyka, ani přírodovědecké zkoumání světa – je to jediné naše tvrdší lpění na představě, že někde „na dně“ jazyka *musejí* takové výroky existovat. Důvody, které nás k tomu vedou, jsou tedy v podstatě skutečně *metafyzické*.

V *Modrých a hnědých knihách* Wittgenstein říká (BBB, 18): „Naše usilování o obecnost má jiný hlavní zdroj: naši posedlost metodou vědy. Myslím metodu redukování přírodních jevů na co nejmenší počet primitivních přírodních zákonů; a v matematice sjednocování zacházení s různými tématy použitím zobecnění. ... Tato tendence je skutečným zdrojem metafyziky a vede filosofa do úplné temnoty.“

Nyní si uvědomuje, že celý *Traktát* byl veden scestnou představou, že veškerý jazyk musí být převeden na nějakého jednoduchého ‚společného jmenovatele‘: „Paradox zmizí jedině tehdy, když se radikálně rozloučíme s představou, že jazyk funguje vždy jedním způsobem, slouží vždy témuž cíli: přenášet myšlenky.“ (PU, § 304)

Traktát předváděl jazyk jako jakousi komplexní soustavu *jmen*. Ve svém *posttraktátovském* období se Wittgenstein začal právě od této představy čím dál tím radikálněji odklánět, až postupně dospěl k velice odlišnému obrázku, který je neystematictější prezentován v jeho *Filosofických zkoumáních*. I se zrodem tohoto obrázku, podobně jako se zrodem toho *traktátovského*, je spojena historka: v tomto případě se traduje, že na něj Wittgenstein připadl, když šel na procházku a viděl děti, jak se někde na louce honí za míčem – v té chvíli ho prý napadlo, že spíše než soustavou obrázků je jazyk něčím jako ‚hrou‘, či ještě spíše propletením různých ‚her‘.

Na adresu *traktátovského* pojetí jazyka Wittgenstein nyní říká: „Lidé myslí, že učení se jazyku spočívá v tom, že člověk pojmenovává předměty. A sice: lidi, tvary, barvy, bolesti, nálady, čísla atd. Jak bylo řečeno – pojmenování je něco podobného, jako když se k nějaké věci připevní tabulka se jménem. Může se tomu říkat příprava k používání slova. Ale *na co* je to příprava?“ (PU, § 26)

Vezměme vážně Wittgensteinovo přirovnání pojmenování k připevnění tabulky se jménem. Představme si, že příslušník nějakého společenství připevní na něco, řekněme na dům, tabulku s nějakým slovem (pro jednoduchost předpokládejme, že jde o ‚slovo‘, které dosud nemá v jazyce uvažovaného společenství žádný význam). Je tím toto slovo možné považovat za *jméno* příslušného domu? To zjevně záleží na tom, jak je taková tabulka v rámci tohoto společenství brána, jak s ní budou lidé zacházet. Budou-li uvedeným slovem příslušný dům identifikovat, pak bude na místě o pojmenování hovořit. Třeba ale budou tabulku tohoto druhu brát spíše za jakési umělecké dílo a slovo na ní napsané hodnotit podle jeho zvukomalebnosti? Nebo se ho budou učit nazpaměť a při nějaké příležitosti ho použijí jako smluvené heslo?

Čím je dáno, jaký efekt bude připevnění cedulky na dům mít, jak s ním lidé budou zacházet? Zřejmě pravidly a zvyklostmi, kterými se bude dané společenství řídit. Pojmenování je tedy určitý, ne zcela triviální druh *praxe*; a z tohoto důvodu považuje Wittgenstein za rozumné opřít pojmový rámec teorie jazyka nikoli přímo o pojem pojmenování (či některý z jeho klonů, jakými jsou denotování, refero-

vání, vyjadřování, kódování atd.), ale spíše o pojem praktik, které z něčeho činí jazykový znak – to jest, v jeho pojetí, jazykových her. Jak to formuluje Coffa:³² „Tou nejzákladnější výkladovou rovinou sémantiky není [ve Wittgensteinově pojetí] ta, kde se hovoří o nenasycenosti nebo o formě objektů či významů, ale ta, kde je řeč o činnostech lidských bytostí, činnostech, které udělují význam a které jsou vtěleny do řízení se pravidly.“

Neméně podstatnou věcí je to, že samo pojmenování není podle Wittgensteina samostatnou jazykovou hrou, ale jenom *přípravou* na nějakou skutečnou hru, v typickém případě na tu, o které můžeme hovořit jako o ‚popisování‘: „Pojmenování a popisování ovšem nejsou na *téže* úrovni: pojmenování je přípravou k popisování. Pojmenování ještě není vůbec žádným tahem v jazykové hře –, není jím zrovna tak, jako není v šachové hře tahem postavení šachové figurky na šachovnici. Je možno říci: pojmenováním nějaké věci se ještě *nic* neučinilo. Ona také *nemá* žádné jméno, mimo hru. Tohle bylo také to, co Frege mnil, když řekl: Slovo má význam jenom v souvislosti věty.“ (PU, § 49)

Spojení entity se znakem se nazývá pojmenování jenom tehdy, když nám (určitým způsobem) slouží k tomu, abychom o tom pojmenovaném mohli něco vypovídat – takže existence praxe pojmenování v tomto smyslu předpokládá existenci praxe vypovídání. Je tedy zavádějící si fungování jazyka představovat tak, jak by vyplývalo z *Traktátu*, totiž že něco vypovědět znamená pomocí věty zobrazit určitý fakt, což opět znamená dát dohromady slova, ze kterých byla už předtím nějak učiněna jména nějakých předmětů. Pojmenování a vypovídání jsou dvě stránky *téže* mince – dvě neoddelitelné složky *téže* jazykové praxe.

Wittgenstein ovšem nepředpokládá, že by existovala jediná, ‚principiální‘ jazyková hra – třeba hra na popisování či vypovídání či konstatování faktů. Množství věcí, které s jazykem děláme, je podle něj naopak nepřeborné: „Kolik ale existuje druhů vět? Snad tvrzení, otázka a rozkaz? – Existuje *bezpočet* takových způsobů: bezpočet různých způsobů použití všeho toho, čemu říkáme ‚znaky‘, ‚slova‘, ‚věty‘.“ (PU, § 23) To znamená, že představa, že by naše jazyková praxe byla vždy uchopitelná prostřednictvím pojmů pojmenování a výpovědi, by byla značně zavádějící: „Pojmenováváme věci a pak o nich

32/ Coffa (1991, 267).

můžeme mluvit. V řeči se k nim vztáhnout.' – Jako kdyby s aktem pojmenování bylo už dáno to, co budeme dále dělat. Jako kdyby existovalo jenom to jediné, čemu se říká ‚hovořit o věcech‘. Zatímco my přece s našimi větami děláme to nejrůznější. Pomysleme jen na různá zvolání, s jejich zcela rozdílnými funkcemi. Vodu! Pryč! Au! Pomoc! Krásné! Ne! Cítíš stále ještě nutkání, nazývat tato slova ‚pojmenováními předmětů?‘ (PU, § 27)

Právě z tohoto důvodu se Wittgensteinovi zdá být osvětlující hovořit o různých formách naší jazykové praxe jako o jazykových hrách: „Výraz ‚jazyková hra‘ tu má vyzdvihnout, že hovoření jazykem je součástí činnosti či životní formy.“ (PU, § 23) Z toho pak dále vyplývá, že význam jednotlivého výrazu je nejlépe nahlédnout jako jeho roli, jeho funkci v rámci těch her, do kterých patří: „Pro velkou třídu případů použití slova ‚význam‘ – i když ne pro všechny případy jeho použití – se dá toto slovo vysvětlit následovně: významem slova je jeho užívání v jazyce. (PU, § 43) „Význam slova přirovnávej k ‚funkci úředníka. A ‚různé významy‘ s ‚různými funkcemi‘.“ (UG, § 64)

Pravidla jazykových her

Někteří autoři vidí v pozdním Wittgensteinovi především proroka relativismu: odhalil, říká, že s jazykem činíme různé, často těžko ‚souditelné‘ věci. Tak například Lyotard ve svém věhlasném ‚manifestu postmodernismu‘ (1979) charakterizuje Wittgensteinovu pozdní filosofii následujícím způsobem: „Wittgenstein ... se soustředí na účinky různých modů diskurzu; a ony různé typy výpovědí, které na své cestě identifikuje ..., nazývá jazykovými hrami. Co tímto termínem myslí, je to, že každá z oněch různých kategorií výpovědí může být definována prostřednictvím pravidel specifikujících jejich vlastnosti a prostřednictvím způsobu, jakým může být užita – přesně tak, jako je šachová hra definována souborem pravidel určujících vlastnosti každé z figurek, jinými slovy, správným způsobem, jak jimi tahat.“ Co tu Lyotard říká, ovšem není pro Wittgensteina závěrem, ale spíše východiskem výzkumného programu: vysvětlit, co to vůbec znamená, že jazykem hrajeme ‚hry‘, a především, že tyto hry ‚mají pravidla‘, je podle něj hluboce netriviální úkol – úkol, se kterým zápasí jak ve *Filosofických zkoumáních*, tak ve svých dalších pozdních textech.

Ve *Filosofické gramatice* říká: „Proč nenazývám pravidla vaření svévolnými; a proč jsem v pokušení nazývat svévolnými pravidla gramatiky? Protože pojem ‚vaření‘ vidím jako definovaný účelem vaření, zatímco pojem ‚jazyka‘ nikoli účelem jazyka. Kdo se při vaření řídí jinými než těmi správnými pravidly, vaří špatně; zatímco kdo se řídí jinými pravidly než pravidly šachu, hraje jinou hru; a kdo se řídí jinými gramatickými pravidly, než jsou třeba ta běžná, tím neříká něco nepravdivého, ale mluví o něčem jiném.“ (PG, 148)

Existují tedy pravidla toho druhu, jakými jsou pravidla vaření: říci o nich, že se jimi někdo řídí, prostě znamená říci, že se ten dotčený chová tak, aby dosáhl kýženého cíle. Bez pojmu pravidla tohoto druhu se tedy vlastně můžeme docela dobře obejít: tady můžeme výraz ‚řídí se takovým a takovým pravidlem‘ brát prostě jenom jako zkratku za ‚chovat se způsobem, který vede k takovému a takovému cíli‘. Wittgenstein ovšem zdůrazňuje, že existuje i jiný druh pravidel, jakými jsou pravidla šachu – a také pravidla jazyka – pro něž je taková ‚naturalistická redukce‘ přinejmenším problematická. V důsledku toho vystupují tato pravidla neredukovatelným způsobem i v rámci specifikací sémanticky determinujících rolí (tedy významů) výrazů: říci, že nějaké slovo něco znamená, tedy neznámá říci, že je fakticky užíváno tím a tím způsobem, ale že se jeho užívání řídí tím a tím souborem pravidel.

V tomto smyslu podstatnou pasáž najdeme mezi záznamy Wittgensteinových rozhovorů s členy Vídeňského kruhu: „Pro Frega byla volba následující: buď máme co do činění s inkoustovými značkami na papíře, nebo jsou tyto značky znaky *něčeho* a to, co představují, je jejich významem. Že jsou tyto alternativy chybně postaveny, je vidět na šachové hře: tady nám nejde o dřevěné figurky, a přece tyto nic nepředstavují – ve Fregově slova smyslu nemají žádný význam. Existuje ještě třetí možnost, znaky mohou být užívány jako ve hře. ... ‚Významem‘ pěšce je, dalo by se říci, souhrn pravidel, která pro něj platí. A tak lze také říci: významem číselného znaku je, chceme-li, souhrn pravidel, která platí pro něj.“ (WWK, 150)

V rámci analytické filosofie přivedl tento aspekt Wittgensteinových názorů na jazyk do centra filosofických diskusí především Saul Kripke, který přišel s tvrzením, že Wittgenstein byl vlastně svého druhu skeptik. Kripke (1982) si totiž spolu s Wittgensteinem položil následující otázku: Co to znamená používat třeba symbol „+“ v našem obvyklém smyslu, to jest jako vyjádření operace sčítání, a nikoli jako vyjádření třeba operace, které můžeme říkat ‚pasčítání‘ a která dává

pro všechna čísla menší než řekněme bilión stejné výsledky jako sčítání, zatímco pro čísla větší nějaké výsledky jiné? Je pravděpodobné, že každý z nás, když se ve škole smysl symbolu „+“ učil, tak činil prostřednictvím příkladů se sčítanci, které byly (mnohem) menší než bilión, takže jak je možné, že si ten symbol spojil s operací sčítání, a nikoli s operací pasčítání? A bylo tedy toto spojení vůbec podloženo? Co to vůbec znamená říkat, že *správná* odpověď na otázku, kolik je bilión a pět, je bilión pět? Jinými slovy: jak může mít nějaká posloupnost faktických událostí (například faktických aktů sečtení provedených učitelem) *normativní* důsledky (to jest znamenat, že je nějak *správně* sčítat)?

Kripkova kniha vyvolala tak rozsáhlé a vášnivé reakce, jako jenom málo filosofických textů. Podrobnostmi tohoto sporu se zde nebudeme zabývat³³ – pro nás je podstatné to, že jasně ukázal, že představovat si pozdního Wittgensteina jako prostě jenom vše zpochybňujícího relativistu či jako filosofa, jehož názory na jazyk se vyčerpávají poukazem na existenci plurality „jazykových her“, není udržitelné. Současně je podstatné, že Wittgenstein vidí otázku po povaze smyslu jazykového výrazu jako nerozlučně spjatou s otázkou po tom, co to je pravidlo (toho druhu, jakými se řídí jazyk) a co to znamená se takovým pravidlem řídit.

Je tedy podle Wittgensteina jazyk jakýmsi pravidly determinovaným kalkulem? Řídí se užívání přirozeného jazyka pravidly ve stejném smyslu, v jakém se pravidly řídí šachy? Abychom pozdně-wittgensteinovský pohled na jazyk pochopili, musíme si uvědomit, že jakkoli je přirovnání jazyka k šachu užitečné v situaci, kdy chceme někoho vyvést z iluze, že jazyk může být smysluplný jedině jako soustava jmen či obrázků, může být toto přirovnání v jiných souvislostech zavádějící. Jazyk totiž *není* definován svými pravidly „přesně tak“ (Lyotard), jako jsou svými pravidly definovány šachy – je tu minimálně jeden zásadní rozdíl:³⁴ zatímco pravidla šachu jsou *explicit-*

33/ Většina jeho účastníků protestovala proti předvádění Wittgensteina jako skeptika. Asi nejsystematičtější kritiku Kripkových názorů předložili Baker a Hacker (1984). Ze spousty dalších přispěvatelů do této debaty jmenujme alespoň J. McDowella (1984), C. Wrighta (1989) či P. Boghossiana (1989).

34/ Jiným podstatným rozdílem, který činí paralelu mezi jazykem a šachem zásadně omezenou, je fakt, že zatímco šachy jsou „uzavřené“, jazyk je „otevřený“. Tím je myšleno to, že zatímco tahy v šachové partii reagují vždy jen jeden na druhý, „tahy“ v jazykové hře často reagují i na mimojazykové skutečnosti („Tamhle běží pes!“), případně naopak mimojazykové reakce vyvolávají („Pojdme pryč!“).

ní (jsou někde zapsána a jakákoli neshoda mezi hráči může být řešena prostě odkazem na jejich takto kanonizovanou formu), pravidla jazykových her v drtivé většině případů takto explicitní nejsou. A Wittgenstein si jasně uvědomil, že otázka, co to vůbec znamená řídit se implicitním pravidlem, není v žádném případě triviální – že velká část úkolu porozumění jazyku se koncentruje právě do úkolu porozumění tomu, co to vůbec znamená se takovým pravidlem řídit.

„F. P. Ramsey jednou v rozhovoru se mnou zdůraznil,“ říká Wittgenstein (PU, § 81), „že logika je ‚normativní věda‘. Co přesně měl přitom na mysli, nevím; nepochybně to ale úzce souviselo s tím, co mne napadlo až později: že totiž ve filosofii užití slov často *přirovnáváme* ke hram, ke kalkulům s pevnými pravidly, aniž můžeme říci, že kdo užívá jazyk, *musí* nějakou takovou hru hrát. ... Tohle všechno se však může vyjevit ve správném světle až tehdy, když si člověk udělá větší jasno o pojmech porozumění, mínění a myšlení. Protože pak se také vyjasní, co nás může svádět (a mne také svedlo) k tomu, abychom si mysleli, že kdo vysloví nějakou větu a tuto větu také míní nebo jí rozumí, tím provozuje nějaký kalkul podle určitých pravidel.“

Proč nelze považovat pravidla jazyka obecně za explicitní? Kromě zřejmého faktu, že velká většina pravidel, kterými se řídíme, když jazyk užíváme, prostě nikde explicitně zapsána není, tu existuje ještě jeden hlubší a principiálnější důvod. Tím důvodem je podle Wittgensteina to, že předpoklad, že by tomu tak bylo, vede k nekonečnému regresi – protože explicitní pravidlo je třeba *interpretovat*, a k tomu, jak ho interpretovat, je opět potřeba pravidlo.

Představme si šipku, která nám ukazuje, kudy se dostaneme třeba na nádraží. Jak na jejím základě víme, kterým směrem se máme k nádraží vydat? Přece tak, chce se odpovědět, že nám to tato šipka *ukazuje* – svou zašpičatěnou stranou. Jenomže jak víme, že se máme vydat tam, kam ukazuje její zašpičatěná strana? Protože existuje pravidlo, jak rozumět šipkám –, a bychom tedy byli schopni interpretovat šipku, musíme znát tohle pravidlo. A kdyby mělo být i toto pravidlo explicitní (to jest, kdyby muselo být zase vyjádřeno nějakou šipkou, značkou či nápisem), museli bychom nejprve znát pravidlo určující, jak interpretovat je. A tak dále, až donekonečna.³⁵

35/ Proč nevede k obdobnému nekonečnému regresi fakt, že explicitní jsou pravidla šachu? Protože pravidla pro interpretaci pravidel šachu (to jest pravidla pro porozumění tomu, co je napsáno v knížce s názvem *Pravidla šachu*) už nejsou pra-

Tohle vedlo některé fyzikalisticky orientované filosofy k tomu, že začali výraz 'řídít se pravidlem' interpretovat mnohem přizemněji, v podstatě jako 'vykazovat nějakou pravidelnost'. V tomto smyslu se ovšem řídí pravidlem třeba i kámen padající k zemi - ten totiž nabírá rychlost podle pravidla daného zákonem volného pádu ($v = gt$). A člověk, konstatovali fyzikalisté, se od kamene liší jenom tím, že je nesrovnatelně složitější; nikoli tím, že by byl principiálně něčím jiným, že by způsob, kterým se on 'řídí pravidly', byl nějak *principiálně* odlišný.

Avšak ani toto stanovisko se nezdá být uspokojivé. I odhlédneme-li od intuice, že mezi člověkem řídícím se pravidly silničního provozu a kamenem řídícím se zákonem volného pádu je principiální rozdíl (který obvykle vyjadřujeme tak, že říkáme, že v prvním případě jde o *vědomé* řízení se), je tu problém v tom, že v podstatě *vše* v přírodě je *nějakým způsobem* pravidelné - takže pravidelnost vlastně není žádným netriviálním omezením. To je vidět například z toho, že jakákoli konečná posloupnost čísel má vždy celou řadu pokračování, která ji činí pravidelnou (například periodických, ale i jiných).³⁶

Wittgenstein se tedy v rámci své pozdní filosofie snaží najít nějakou střední cestu mezi závěrem, že pravidla jazyka jsou vždy explicitní ('regulismus'), a závěrem, že jde o pouhé pravidelnosti ('regularismus').³⁷ Jazykové vyjádření musí být na jedné straně spojitým pokračováním jenom 'reflexivního', nevědomě pravidelného chování ('slovní vyjádření bolesti nahrazuje pláč,' říká Wittgenstein - PU, § 244), avšak na druhé straně to je přece jenom něco principiálně odlišného (slovní vyjádření je 'smysluplné' způsobem, kterým prostý pláč není). Jsou to pokusy vypořádat se právě s tímto dilematem, co tvoří nemalou část úvah *Filosofických zkoumáních*.

---

vidly šachu (ale jazyka). Nekonečnému regresu se zde tedy vyhneme díky tomu, že pravidla šachu se ve své explicitnosti opírají o nějakou fundamentálnější vrstvu pravidel. Problém s jazykem je v tom, že ten už se o nějakou fundamentálnější vrstvu opřít nemůže. (Ve skutečnosti se někdy činí pokusy takovou vrstvu postulovat v podobě 'artikulovaného' myšlení - viz např. Fodor (1975). Tím ovšem celý problém zřejmě jenom odsouváme o jeden krok dál.)

36/ Viz Peregrin (1999, § 8.7).

37/ Termíny *regulismus* a *regularismus* pocházejí od Brandoma (1994). Před ním toto wittgensteinovské dilema názorným způsobem rozebral například Blackburn (1984).

Wittgensteinovo chápání filosofie

Wittgensteinova pozdní filosofie, jak jsme viděli, do velké míry vyplývá z rozporů, které on sám objevil ve své rané, 'obrázkové' teorii jazyka a které se mu jevily jako nepřekonatelné. Tato teorie je totiž, jak jsme také viděli, založena na předpokladu, že každá smysluplná věta představuje nějakou situaci; a každá pravdivá věta představuje aktuální situaci, to jest to, co by Russell nazval faktem. Je tu tedy na jedné straně množina potenciálních situací s podmnožinou aktuálních situací a na druhé straně množina vět s podmnožinou pravdivých vět.

Zamysleme se ovšem nyní nad větou *Každá smysluplná věta představuje situaci*. Ta se zdá být sama nepochybně smysluplná, takže by měla představovat situaci. Avšak jakou situaci? Jistě ne jednu z těch situací, o kterých předpokládáme, že jsou na Wittgensteinově obrázku v korespondenci s větami - protože tato věta je *o všech* takových situacích. Není tedy tato věta nakonec nesmyslná? Wittgensteinovo *traktátovské* šalamounské řešení (které spočívá v tom, že se pro takové věty postulují třetí kategorie, vedle smysluplných a nesmyslných vět) nás uspokojí stěží.

Poněkud to připomíná onen problém, se který zápasil Russell v souvislosti s paradoxy (a připomíná to i ten, který řešil Alfred Tarski v souvislosti s pojmem pravdivosti, jak o tom teprve uslyšíme). Russellovým (i Tarského) řešením bylo postulování jisté *hierarchie*, hierarchie pojmů (případně jazyků). A Wittgenstein by mohl také nyní říci: *o všech* smysluplných větách nějakého jazyka můžeme smysluplně hovořit jedině v nějakém jiném jazyce, který je 'za ním'. To však udělat nechtěl: jeho totiž zajímal právě onen jazyk, který již nemůžeme 'zabalit' do žádného dalšího jazyka - náš přirozený jazyk, za nímž už není nic než sám svět.

Na jiném místě jsem v této souvislosti rozlišil mezi bytím 'uvnitř jazyka' a bytím 'vně' něj.³⁸ A Wittgenstein si uvědomoval, že z filosofického hlediska je zásadní porozumění právě tomu jazyku, *v němž* jsme - protože je to právě on, skrze který vidíme a chápeme svůj svět. To ho na rozdíl od většiny ostatních představitelů klasické analytické filosofie vedlo k závěru, že filosofie po obratu k jazyku stojí před téměř neřešitelným dilematem: měla by pojednávat o jazyce, který

38/ Viz Peregrin (1999, § 9.7).

však nemůže učinit *předmětem* svého pojednávání, protože filosoficky klíčovým zůstává jenom do té doby, do níž je nikoli předmětem, ale *prostředkem* našeho pojednávání.³⁹

Wittgensteinovým řešením je nakonec to, že filosofie nemůže být žádnou *teorií*, která by pojednávala *o něčem* (speciálně o jazyce): „Kdyby chtěl člověk ve filosofii formulovat teze, nemohlo by o nich nikdy dojít k diskusi, protože by s nimi všichni souhlasili.“ (PU, § 128) Filosofie je tedy mnohem spíše *praxí*, konkrétně *terapeutickou* praxí. „Filosof se zabývá otázkou,“ říká (PU, § 255), „jako nemocí.“ A také: „Neexistuje jedna metoda filosofie, existují ale metody, takřka různé terapie.“ (PU, § 133) A filosofické problémy totiž pro něj nejsou problémy podobné vědeckým: „Filosofický problém je tvaru: ‚Nevyznám se v tom.‘“ (PU, § 123)

Tady vidíme, že jakkoli Wittgenstein začíná na metě velice blízké Russellovi či Carnapovi, končí někde úplně jinde než u ‚vědecké filosofie‘, která byla jejich ideálem. Přesto však nelze říci, že by ho na konci jeho života s analytickou filosofí nepoutalo zhola nic – jeho způsob vyjadřování zůstává stále naprosto pregnantní a tam, kde se pouští do argumentace (i když ta má obvykle za cíl nikoli nastolování vlastních tezí, ale zpochybňování tezí, které nastolili jiní, nebo zdánlivých samozřejmostí), v jeho pozdních spisech stále zní uvážlivě racionální tón. Wittgenstein má ovšem zjevně neustále pocit, že jeho osudem jakožto filosofa je snažit se mluvit o tom, o čem ve skutečnosti mluvit nelze.

39/ Cf. můj článek „Formální logika na stopě významu“, in: Peregrin (2003c).